

SZABÓ ÁDÁM ÁGOSTON

A keresztényüldözések utóhatása: bukott és eretnek püspökök Szent Cyprianus munkásságában

A harmadik századi kereszténység, és egyben a latin nyelvű patrisztikai irodalom kimagasló alakja, Cyprianus, elsősorban azon műveinek köszönheti hírnevét, amelyeket kora legnagyobb problémáira reflektálva alkotott meg. Leveleinek, értekezéseinek témái egy-egy gyakorlati kérdés köré csoportosulnak, az általa adott válaszok pedig évszázadokig iránymutatásul szolgáltak hasonló esetekben. Karthágói püspöksége (248–258) alatt két olyan, nagy fontosságú esemény történt, amelyek alapvető hatást gyakoroltak nemcsak az africai egyházra, hanem a korszak egész kereszténységére: a Decius-féle üldözés és a Novatianus-féle skizma. Ezek a 250-es években végig komoly vitákat okoztak, amelyek több püspököt is szembe fordítottak egymással.¹

Az időben korábbi (250–251) a keresztényüldözés volt, amely nemcsak azért tekinthető különleges fontosságúnak, mert ez volt az első császári kezdeményezésre született és az egész birodalomra kiterjedő ilyen jellegű esemény, hanem a bukottaknak (*lapsi*) a korábnál jóval nagyobb száma miatt is. Sokan voltak ugyanis, akik a császári rendeletnek engedelmessé hajlandóak voltak bemutatni a hagyományos jellegű pogány áldozatot (*sacrificaverunt*), vagy a hivatalnokok megvesztegetésével ezt bizonyító igazolást szereztek (*libellatici*). A velük való bánásmód, a bűnük megbocsátásának kérdése élesen megosztotta az egyházat úgy Africában, mint az egész birodalomban. Cyprianus levelei ékesen tanúskodnak erről a folyamatról: miközben konszenzust igyekezett kialakítani kollégáival, harcolnia kellett egyfelől a radikális irányzattal (akik semmiféle bocsánatot nem voltak hajlandóak adni a bukottaknak), másfelől a túlzottan engedékenyekkel, akikkel kapcsolatban különösen a hitvallók tevékenysége okozott problémát.² Helyzetét nehezítette, hogy sokan az ő magatartását is problematikusnak találták, így ellenfeleinek meggyőzésére tett kísérletei összefonódtak saját szerepének apológiájával.³

Sajátos problémakört képezett a bukott püspökök kérdése, akikkel Cyprianus külön levélben

¹ Cyprianus életére, tevékenységére nézve általában lásd: pl. Burns 2002., Brent 2010. illetve magyarul: Albrecht 2004. 1269–1280.; Vanyó 1999. 9–30.; Chadwick 2003. 108–110.; Adamik 1996. 103–110.; Adriányi 2001. 76–77.

² Hitvallók (*confessores*): azok a keresztények, akik az üldözés alatt a börtönbüntetés és a kínzások ellenére sem tagadták meg hitüket. Kiszabadulásuk után „Istennél szerzett érdemeikre” hivatkozva követelték maguknak a jogot, hogy közbenjáróként megbocsáthassanak a hozzájuk forduló bukottaknak. Cyprianus szemében ez a püspöki hatáskör jogtalan bitorlásának számított, így meglehetősen éles vitákban igyekezett gátat vetni ezirányú tevékenységüknek. Lásd: De Ecclesiae unitate című értekezését, illetve leveleit.

³ Cyprianus ugyanis már az üldözés kezdetén elhagyta Karthágót, levelek révén tartva a kapcsolatot a hívekkel. Püspöktársai közül sokan meghátrálásnak, gyávaságnak értelmezték cselekedetét, és élesen bírálták érte. Cyprianus vértanúsággal kapcsolatos felfogásáról lásd: Brent 2002. 241–268.

foglalkozott, illetve zsinatot is összehívott Karthágóba. Fő célja annak bebizonyítása volt, hogy az ily módon bűnbeesett vezetők a továbbiakban nem alkalmasak a püspöki szerep betöltésére, mi több, bármilyen általuk végzett cselekedet, még a szentségek kiszolgáltatása is érvénytelen.

Szintén a keresztényüldözésben gyökerezett, és részben szintén a püspökök szerepével volt kapcsolatos a másik kérdéskör: Novatianus mozgalma. Ez a nagy műveltségű itáliai *presbiter* és követői a radikális irányvonalat képviselték a bukottakkal kapcsolatban, azonban amikor az üldözésben meghalt pápa⁴ helyére pályáztak, alulmaradtak a mérsékeltebb álláspontra helyezkedő Corneliuszal (251–253) szemben. Miután vereségükbe nem voltak hajlandók belenyugodni, az új pápa és hívei kiátkozták őket, ezzel egy skizmat, illetve eretnekmozgalmat⁵ létrehozva, amely a következő években a birodalom több tartományában, így Africában is hívekre tett szert.

Ekkor addig nem tapasztalt jelentőséggel merült fel egy olyan kérdés, amit a korábbi évszázadokban nem sikerült megfelelően tisztázni: mivel a Novatianus-követők szertartásai a gyakorlatban nem tértek el az egyházi hagyományoktól, sokan nem voltak biztosak abban, érvénytelennek kell-e tekinteni az általuk kiszolgáltatott szentségeket, elsősorban a keresztelést. Más megközelítésben: vajon újra kell-e keresztelni a megtérő eretnekeket?⁶ Cyprianus és az africai püspökök többségének a válasza erre határozott igen volt, a birodalom nagy részében azonban éppen ellenkező elveket vallottak a keresztények. A kérdésben Cyprianus és I. Stephanus pápa (254–257) heves levélváltásba bonyolódott, amelynek csak az újabb keresztényüldözés és mindkettőjük vértanúhalála vetett véget.

A fentiek alapján sejthető, hogy Cyprianus az újrakeresztelésről szóló leveleiben az eretnek püspökök által kiszolgáltatott szentségek érvénytelenségét igyekezett bizonyítani – ugyanúgy, ahogy korábban a bukott püspökökről is ez volt a véleménye. Már ebből is látható, hogy a két csoporttal kapcsolatos érvelése valamilyen módon összefonódik: a hasonlóságok és különbségek pontos tisztázása segíthet, hogy jobban megértsük mind a karthágói püspök gondolkodását, mind a keresztiséggel kapcsolatos dogmák kialakulását – ez azonban csak a szóban forgó művek alapos vizsgálatával lehetséges.

Két levél van a cyprianusi corpusban, amely a bukott püspökökkel foglalkozik: a 65. és 67. számú. Előbbiben, amely egy africai település, Assuræ lakóinak íródott 253-ban, kizárólag a szóban forgó püspök (Fortunatianus) bűneit taglalja, és azt igyekszik bebizonyítani, hogy nem méltó a tiszttségére. Utóbbiban (amely a 254-es karthágói zsinat határozatát tartalmazza két hispaniai püspök, Basilides és Martialis ügyében) ezenfelül azt is kihangsúlyozza, hogy a bukottak helyébe lépett új püspökök megválasztása és felszentelése érvényes, tehát a szóban forgó városok gyülekezetének ezentúl csak őket kell követnie. A probléma hátterében az állt, hogy a két püspök egyike Stephanus pápa elé járult, aki engedélyezte további tevékenységét – így a karthágói zsinat állásfoglalása a pápával való szembezállást is jelentette, felvetve annak egyházon belül elfoglalt helyének kérdését.

Az eretnekkeresztési vita levelei a 69–74. számú művek, illetve a 75., amely egy cappadociai püspöknek, Firmilianusnak a Cyprianushoz írt levele: ebben kinyilvánítja karthágói kollégájával való egyetértését. A másik hatot (254 és 256 között) részben személyesen Cyprianus írta africai püspöktársainak, akik a kérdésben hozzá fordultak tanácsért, részben Karthágóban tartott zsi-

⁴ A „pápa” szót itt a „Róma püspöke” szinonimájaként használom: a korabeli kereszténységben és Cyprianus egyházképében elfoglalt helyéről lásd: lent.

⁵ A két fogalom Cyprianus-korabeli meghatározásáról lásd: lent.

⁶ Raven 1993. 160.

natok határozatait foglalta össze bennük, és mind az africai püspökökhöz, mind pedig Rómába, Stephanus pápához eljuttatta őket. Mindegyik célja annak bebizonyítása, hogy az eretnek püspökök által kiszolgáltatott kereszttség érvénytelen, így azt a megtérőknek újra ki kell szolgáltatni. Cyprianus okfejtése, érvei különösen annak fényében számítanak nagy jelentőségűnek, hogy mintegy fél évszázaddal később egy hasonló probléma következtében az egész africai egyház történetének egyik legsúlyosabb szakadása következett be: a donatista mozgalom. A vezetőjéről elnevezett, 4. század elején kialakult felekezet hasonló elveket vallott az újrakeresztelés kérdésében, mint Cyprianus, sőt, éppen az ő eretnekekről szóló levelezésére alapozták eljárásukat. A kereszttség körüli kérdést végül Augustinus, azaz Szent Ágoston oldotta meg, aki a donatista mozgalmat is felszámolta – és ez a küzdelem döntő mértékben járult hozzá a keresztséggel kapcsolatos mai teológiai nézetek kialakulásához, amelyek így közvetve bár, de Cyprianusnak is köszönhetőek, mivel Augustinusnak az ő műveit kellett cáfolnia.⁷

Ezen következmények ismeretében tehát mindenképpen érdemes részletesen megvizsgálni Cyprianus említett leveleiben azon egyezéseket, azonosságokat, amelyek mind a bukott, mind az eretnek püspökök elleni művekben fellelhetőek. Ezek főleg bibliai példákra és idézetekre alapozott logikai érvek vagy egyéb okfejtések; azonfelül mindegyikük szervesen kapcsolódik Cyprianusnak az egyházzal, a püspökökkel, a szentségekkel kapcsolatos általános nézeteihez.

A két levélcsoport közötti hasonlóságokra már igen korán felfigyelt a Cyprianusszal foglalkozó kutatás, de a szerzők nem mentek túl néhány alapvető megállapításon,⁸ ami elsősorban annak köszönhető, hogy a vonatkozó művek más, a korai egyház állapotára vonatkozó nagy jelentőségű kérdésekben szolgálnak különös fontosságú forrásként, és a vizsgálatuk értelemszerűen ezen kérdések tisztázására irányult. Ilyen témakör volt például a 67. levél kapcsán a püspökválasztás, amelynek folyamatáról, érvényességéről és általában a vele kapcsolatos korabeli véleményekről éppen ebből az írásból lehet a legtöbbet megtudni.⁹ Másrészt ez az első dokumentum a karthágói és a római püspök ellentétéről, amely a pápai primátus kialakulásának folyamatába enged betekintést: ez az egyik olyan terület, amelyben Cyprianus mukássága általános egyháztörténeti jelentőségűnek számít.¹⁰ Még ennél is nagyobb figyelmet kapott a már említett újrakeresztelési vita, amely Cyprianus püspöki tevékenységének utolsó szakaszát szinte teljesen kitöltötte, és benne a pápai primátus mellett a szentségtan, a korabeli egyházfelfogás, a skizma-eretnekség megkülönböztetés és más fontos problémakörök is előkerülnek. Így ezekkel a levelekkel több tanulmány is foglalkozott, de a Cyprianus-monográfiák is külön fejezetet szenteltek nekik.¹¹ Tehát mind a bukott, mind az eretnek püspökökről szóló műveket meglehetősen alaposan vizsgálták meg, de módszeres összehasonlításukra, az azonosságok rendszeres tárgyalására még nem történt kísérlet. Az alábbiakban ezeket vesszük sorra, remélve, hogy az összehasonlítás megerősíti, esetleg gazdagítani tudja a két csoportról eddig külön-külön kialakult ismereteket.

Azok a témák, amelyekkel a tárgyalt levelek hasonlóságot mutatnak, alapvetően két csoportra oszthatóak, bár ezek természetesen szoros kapcsolatban állnak egymással. Az első a bűnös püspököknek mint személyeknek az Istennel, a szentségekkel és általában a hivatásukkal való kapcsolatára vonatkozik, a másik ugyanezt a problémát a közösség, az egyház szempontjából

⁷ A donatista mozgalomról lásd: Frend 1985., illetve rövidebb összefoglalásként Frend 1959. 128–147.; González 2005. 47–48.

⁸ Benson 1897. 314.; Faulkner 1921. 173.; újabban némileg részletesebben vizsgálta a kérdést Brent 2010. 291–297.

⁹ Erről részletesen lásd: Speigl 1974.

¹⁰ Pl. Bévenot 1954.; Bévenot 1984.; Dunn 2003.; Vidmar 2005. 40–42.

¹¹ Pl. Bévenot 1954.; Dugmore 1951. 560–572.; Shuve 2010. 627–643.; Brent 2010. 290–327.; Burns 2002. 151–165.

vizsgálja. Az előbbivel azért is érdemes külön foglalkozni, mert Cyprianusnak a püspökökről és azok egyházban betöltött szerepéről vallott nézetei nagyban befolyásolták mind írásos, mind gyakorlati tevékenységét. A harmadik században ugyanis az egész keresztény közösség élete a püspök körül forgott: ő irányította a rituális életet, kiszolgáltatta az eucharistiát; az evangéliumok viselkedési-erkölcsi normáinak közvetítése és interpretálása révén bíróként működött; továbbá a többi közösség előtt egy személyben képviselte a saját híveit.¹² Tisztsége élethossziglan szólt, megválasztásáról alapvetően a többi püspök határozott, de szükséges volt hozzá a nép jelenléte és jóváhagyása is, bár végső soron Isten döntésének tulajdonították.¹³ Cyprianus így komoly hagyományokra tekinthetett vissza, mikor a püspöki tekintélyét kellett megvédenie, és ezt a jelentőséget még inkább fokozta saját műveiben, mivel ellenfelei (a vele szemben fellépő karthágói és római diakónusok és presbiterek, a hitvallók, a szakadár novatianisták) éppen ezt az autoritást akarták csorbítani; emellett klasszikus és jogi műveltsége alapján a világi (római, pogány) gondolkodás egyes elemeit is beemelte az egyházszervezetről alkotott felfogásába.¹⁴

Véleménye a tárgyalt levelekben is tükröződik: egyetlen teljes ószövetségi történet van, amelyet mind a bukottakkal, mind az eretnekekkel szemben felhoz, és ez éppen a papi¹⁵ hatásköréről szól. Kóré, Dáthán és Abirám lázadásáról van szó, akik Mózes és Áron ellen támadtak, de mikor mindkét fél áldozatot mutatott be, csak az utóbbiaké nyert elfogadást, míg ellenfeleiket kétszázötven követőjükkel együtt elnyelte a föld.¹⁶ A példának több olyan aspektusa is van, amelyeket Cyprianus később mindkét püspöki csoporttal szemben felhoz, de közvetlenül csak egy dolgot emel ki: hogy jogtalanul követelték maguknak az áldozatbemutatás jogát, ami papi kiváltságnak számított.¹⁷ Itt véleményem szerint elsősorban az Isten döntésével való szembeszálláson van a hangsúly, mivel az ő kegyelmét az áldozaton keresztül kizárólag az érvényesen felszentelt püspökök közvetíthetik. A bűnük leírására használt kifejezések (*licentia*, *usurpatio*) viszont már a jogi szóhasználatra is emlékeztetnek: Cyprianus az egyházszervezettel kapcsolatos, jogtudományból átvett gondolatait tehát a kisebb jelenségek vizsgálatánál is alkalmazta.

Magát az elképzelést azonban, amely szerint azoknak a tevékenysége, akik jogtalanul követelik maguknak a püspöki rangot, súlyos bűnnek számít és érvénytelen, általánosabb érvényben több más helyen is megfogalmazza Cyprianus, sőt az egyik fő érvét képezi mindkét vitában. Számos bibliai idézetre is támaszkodik, mint pl. „És a papok is, a kik az Úr eleibe járulnak, szenteljék meg magokat, hogy reájok ne rontson az Úr.”¹⁸ Vagy: „...e nép szájjal közelget hozzám, és csak ajkaival tisztel engem, szíve pedig távol van tőlem, úgy hogy irántam való félelmök betanított emberi parancsolat lőn.”¹⁹ Ezenkívül még több, hasonló értelmű részletet emel ki a két levélcsoportban külön-külön, de általa fontosnak vélt mondanivalójukat maga is megfogalmazza: „Bűntelen és feddhetetlen előjárókat kell választanunk, akik szent és méltó módon mutatnak be áldozatot

¹² Burns 2002. 15.

¹³ Lásd: Speigl 1974.

¹⁴ Albrecht 2004. 1271.; Brent 2010. 17.

¹⁵ A pap (sacerdos) titulust Cyprianus kizárólag a püspökökre (episcopi) vonatkoztatja. Lásd: Bévenot 1979.; Zell 1972.

¹⁶ 3Móz 16. (a bibliai szövegeket a továbbiakban Károli Gáspár fordításában idézem); Cyprianusnál *Ep.* 67.3; 73.8.

¹⁷ *Ep.* 67.3: sacrificandi sibi licentiam vindicaverunt („az áldozatbemutatás jogát követelik maguknak”); *Ep.* 73.8: sacrificandi licentiam sibi usurpare conati sunt („megpróbálták elbitorolni az áldozatbemutatás jogát”).

¹⁸ 2Móz 19, Cyprianusnál *Ep.* 65.2; 67.1; 72.2.

¹⁹ Iz 29.13, Cyprianusnál: *Ep.* 67.2.; 74.3.

Istennek, így imáik meghallgatásra találhatnak.”²⁰ Ebből a mondatból egyértelmű, hogy Cyprianus a papi tevékenység, és különösen a szentségek érvényességét az adott személy állapotától (bűneitől) is függővé tette. Mint az egy későbbi zsinat határozataiból – ahol a résztvevő hetvenegy püspök hozzászólásai szó szerint is fennmaradtak – kiderül, véleményét az africai klerus nagy része is osztotta.²¹ Stephanus pápával folytatott vitájában azonban éppen ez a kérdés képezte az egyik sarkalatos pontot; bár a római püspök saját levelei nem maradtak fenn, Cyprianus ellenérveiből egyértelművé válik, hogy ő a novatianisták keresztségét azért tekintette érvényesnek, mert a szentség kegyelmi hatása szerinte független a kiszolgáltató személyétől. Vitáikkal elsősorban emiatt foglalkozott egy évszázaddal később Augustinus is a donatisták elleni harcában, mikor ő Stephanus pápa álláspontját tette magáévá – és vitte győzelemre – Cyprianusra hivatkozó ellenfeleivel szemben.²² A probléma végleges teológiai tisztázását a középkori skolasztika is szükségesnek ítélte, és az általa alkotott kifejezések a mai napig használatban vannak: meghatározták, hogy egy adott szent cselekvés (szentség kiszolgáltatása) nem „ex opere operantis” (az azt elvégző munkája révén), hanem „ex opere operato” (az elvégzett cselekvés ténye miatt) válik érvényessé. Augustinus megfogalmazásában: „*Christus baptizat*”,²³ még akkor is, ha Péter, Pál, vagy éppen Júdás végzi el a szertartást. Mint látható, a kérdés komoly „karriert” futott be az egyház- és teológiatörténetben, de már Cyprianust illetően is felfedezte a modern kutatás ennek az azonosságnak a felbuklását a két levélcsoportban, és – elsősorban az újrakeresztelési vitában játszott szerepe miatt – kiemelten foglalkozott az „ex opere operantis” – „ex opere operato” elentéttel,²⁴ noha ennek következtében a többi azonosság némileg háttérbe szorult.

A fentiekben már szó esett róla, hogy Cyprianus milyen nagy tekintélyt tulajdonított az egyház életében a püspököknek; ezért is lehetett a szemében különös jelentőségű azok Istennel való kapcsolata és esetleges bűneiknek a következményei. Viszont ez a tekintély a bukottak és eretnekek kapcsán más aspektusból is fontosnak bizonyult: a róluk hozott ítéletet a karthágói püspök nem akarta egyedül meghozni, és – amikor lehetséges volt – kollégáinak véleményét is kikérte a kérdésben, hogy az ő autoritásukra alapozva bizonyíthassa be saját álláspontját. Így a bukottakkal kapcsolatban sem annyira a 65. levél bizonyult nagy jelentőségűnek (amelyet Cyprianus a maga nevében írt), hanem a 254-es zsinati határozatot tartalmazó 67., amelyben harminchét püspök helyezkedett közös álláspontra. Igaz, az előbbi eset csak Africa tartományt érintette, ily módon a karthágói püspök saját hatáskörén belül maradt, míg az utóbbiban a hispaniai gyülekezet és előljáróik közös akarattal fordultak a nagy tekintélyű Cyprianushoz, hogy találjon választ a problémára. Ő pedig a zsinat egybehívása mellett a levélben egy további tekintélyt nevezett meg: a 251–253-ig a római püspöki széket betöltő Corneliust, akinek nemcsak az adott kérdésben egyezett meg a véleménye karthágói kollégájával, hanem egyébként is jó kapcsolatot ápolt vele, még pápává választásának elismerését is részben neki köszönhette.²⁵ Figyelemre méltó, hogy Cyprianus az összes keresztény püspök közül öt emeli ki név szerint, és az

²⁰ *Ep. 67.2*: ...inmaculatos et integros antistites eligere debemus, qui sancte et digne sacrificia Deo offerentes audiri in precibus possint...

²¹ A szóban forgó püspöki véleményeket Augustinus idézi (*De baptismo* 3.4–6).

²² Aug. *De baptismo* 1.1.1: de beatissimi martyris Cypriani auctoritate, unde suam perversitatem, ne veritatis impetu cadat, fulcire conantur. („Szent Cyprianus vértanú tekintélyéről, amivel a saját örültségüket akarják támogatni, nehogy az igazság erejétől összeomoljon.”)

²³ Aug. *Contra litteras Petiliani* 3.49.59.

²⁴ Burns 2002. 144.; Brent 2010. 16., 306., 311.

²⁵ Adriányi 2001. 76–77.

ő döntésére hivatkozik mint legfelsőbb fórumra.²⁶ Ez a megnyilatkozás a pápai primátus korai elismerésének tűnhet, a későbbi évek során azonban éppen ez a kérdés lett a cyprianusi munkásság egyik fő problémája. Ugyanis már a 67. levél megírásakor, habár közvetve, de Stephanus pápával kellett szembeszállnia, az újrakeresztelési vitában pedig annyira elfajult a nézeteltérésük, hogy azt Augustinus keresztény püspökhöz méltatlannak érezte.²⁷ A Basilidesszel és Martialisszal kapcsolatos probléma esetében Cyprianus még hivatkozhatott arra, hogy Stephanus nem ismer-te eléggé a tényállást, és félretájékoztatták,²⁸ később azonban, az újrakeresztelési vita kapcsán már nyilvánvalóvá vált, hogy a két püspök álláspontja összeegyeztethetetlen, és felmerült a kérdés, hogy megilleti-e bármilyen hivatalos elsőbbség Rómát. Cyprianus és a pápai primátus kérdésével számos tanulmány foglalkozott,²⁹ de álláspontjuk nagyjából megegyezik abban a tekintetben, hogy a karthágói püspök nem tartotta abszolút, mindenek felett álló tekintélynek a pápát, ily módon véleményét, ítéleteit is kritikával illette. Jelen munka tárgyát ez annyiban érinti, hogy a 67. levél Corneliusra való hivatkozását más kontextusba kell helyezni: Cyprianus a későbbiekben értelemszerűen nem utalhatott úgy a római püspökre, mint minden kérdésben egyedül mérvadó fórumra. A 71. levélben viszont megemlíti egy Agrippinus nevű „jó emlékezetű férfit”-t: ő a század elején töltötte be a karthágói püspöki tisztséget, és szintén zsinatot hívott össze az eretnekkeresztység tárgyában, amely Cyprianus 254-es véleményével teljesen megegyező álláspontra helyezkedett.³⁰ Az ő említése más megvilágításba helyezi a Corneliusra való hivatkozást is: már nem az egyes püspöki székhelyek egymás közti esetleges hierarchiájáról van szó, hanem arról, hogy az adott helyzetre a korábbiakban akadt-e példa; és ez már ismét a római jogrendszer részét képező analógiás gondolkodásra emlékeztet. Cyprianus az egyház felépítéséről szóló vitaközvetítés helyett a jogi módszerek keretei közé helyezte át a kérdést, és az időbeli elsőség segítségével akarta megoldani a problémát.

Róma kivételezett helyzetének vitatása, de a püspöki hatalom általános tekintélyének elismerése miatt is, Cyprianus az újrakeresztelési vitában szintén zsinatokat hívott össze, hogy az ott elhangzottakkal alátámaszthassa saját véleményét. Az első, a tárgykörben írott levelében kiemeli, hogy csak az egyéni meglátásairól van szó,³¹ ezt követően azonban már három zsinat határozataira is támaszkodik, és erre nem mulasztja el emlékeztetni sem Stephanus pápát, sem a többi címzettet. Módszere tehát ugyanaz volt, mint a bukottak esetén: míg kisebb jelentőségű volt a kérdés, saját hatáskörben intézkedett, de ahogy a probléma továbbgyűrűzött, érveit szélesebb alapokra igyekezett helyezni. Sőt utóbb még tovább ment: már szó esett róla, hogy a cyprianusi levélcorpus 75. darabja egy cappadociai püspöknek, bizonyos Firmilianusnak a hozzá írt levelét tartalmazza. A szöveg gyakorlatilag megismétli és jóváhagyja Cyprianus korábban elhangzott érveit, de a szövegből nyilvánvaló, hogy először a karthágói kereste meg ázsiai kol-

²⁶ Ep. 67.6 ... Cornelius collega noster, sacerdos pacificus et iustus et martyrío quoque dignatione Domini honoratus... („Cornelius kollégánk, békeszerető és igazságos pap, aki az Úr vértanújának méltóságát is elnyerte.”) Tovább bonyolította az esetet, hogy Cyprianus korábban azért Corneliuszt ismerte el érvényesen megválasztott püspöknek Novatianusszal szemben, mert az ő beiktatása hamarabb megtörtént. A hispaniai viszályban azonban éppen a korábban megválasztott püspököket akarta „lemondatni” helyükbe lépő utódaikkal szemben.

²⁷ Aug. *De baptismo* 5.25.36.

²⁸ Ep. 67.5.

²⁹ Lásd a 10. jegyzetet.

³⁰ Ep. 71.4.

³¹ Ep 69.1 De qua re quantum fidei nostrae capacitas... suggerit. („A dolgot illetően [ti. válaszolunk], amennyire hitünk képessége... engedi.”)

légáját;³² tehát (Stephanusszal szembeni) véleményének elfogadtatására a lehető legszélesebb körben tett kísérletet.

Szintén nagy figyelmet keltett mind saját korában, mind a modern kutatásban, bár leginkább az újrakeresztelési vita kapcsán, Cyprianusnak egy újabb gondolata, amely ugyanúgy a püspökök jelentőségéből eredeztethető, mint a korábbiak, de elsősorban a közösséggel való kapcsolatukat érinti. Már szó esett róla, hogy az egyházfők egy személyben képviselték a zsinatokon, kollégáik előtt az alájuk tartozó hívek egész közösségét; vagyis ők voltak felelősek értük. Ebből a helyzetből vonta le az alábbi következtetést Cyprianus a bukott püspökök ügyében: „Az a javaslatunk, hogy minden testvérünk maradjon távol ezeknek az ármánykodásától, és... kerüljék el az általuk támasztott ragályt.”³³ Az elképzelés, hogy a bűnös elöljárók beszennyezik a velük közösséget vállalókat, a Kóré, Dáthán és Abirám-féle történetben is benne van, de ezen kívül is többször kifejti Cyprianus a 67., és több újrakeresztelési levélben.³⁴ Való igaz, hogy ez az elv általánosságban véve nem jellemző Cyprianusra,³⁵ itt a hangsúly azonban mindenütt a szándékos és tudatos egyetértésen van, ami a 67. levélben a püspökválasztással kapcsolatban leírtakból következik. A népnek jelen kell lennie a beiktatáson és előtte meg kell ismernie egyházi elöljáróját, éppen azért, hogy egy ilyen esetet elkerüljenek.³⁶ Így például még nem számított „bűnnek”, hogy Stephanus pápa pártfogolta az őt „megtévesztő” Basilidest. Később azonban már nehéz volt tartani ezt az elméletet, mikor egyértelművé vált a két püspök elvi ellentéte. Pedig a beszennyeződés-gondolatot Cyprianus több más esetben is felhasználta: nemcsak a bukottak és az újrakeresztelés esetében, hanem más tartományok novatianista püspökeit illetően, és a saját karthágói ellenzékével szemben is, akik (még közvetlenül az üldözés után) elvei szigorúsága miatt fordultak vele szembe.³⁷ A karthágói püspök egyik „fronton” sem engedett ebből az elképzelésből; viszont kitartásának súlyos következményeivel valószínűleg csak korai mártírhalála miatt nem kellett szembenéznie. Ugyanis a beszennyeződés miatt mindenütt kihangsúlyozta a bűnösöktől való elkülönülés szükségességét, ami az egyházzal szembeszálló bukottak és eretnekek esetén még érthető volt, viszont annál nehezebben lehetett követni az elvet, mikor az egyházon belül támadt „szakadás” Cyprianus és Stephanus között. Korábban a karthágói püspök számára elképzelhetetlen volt egy olyan helyzet, hogy az egyház ennyire súlyosan meghasonlik önmagával, és a konfliktust nem lehet rövid távon, békés úton rendezni, azonban a 250-es évek második felére éppen ez állt elő;³⁸ tulajdonképpen a kiátkozás és skizma veszélye fenyegetett. Augustinus ugyan hangsúlyozza, hogy Cyprianus minden nézeteltérés dacára megmaradt az egyházban,³⁹ de a mai álláspont megoszlik abban a kérdésben, hogy Stephanus pápa végülis kiátkozta-e őt.⁴⁰ Tekintetbe véve azonban mindkét fél kitartását a saját elvei mellett, elképzelhetőnek tartom, hogy csak Stephanus és Cyprianus bebörtönzése és vértanúsága akadályozta meg a tényleges

³² Ep. 75.5 Quoniam vero legatus iste a vobis missus regredi ad vos festinabat... („mivel az a hírnök, akit küldtetek, sietett visszatérni hozzátok...”).

³³ Ep. 65.4 consilium nobis erit singulos fratres ab eorum fallacia separare, et... ab eorum contagione secernere.

³⁴ Ep. 67.3; 69.9; 70.1.

³⁵ Bévenot 1979. 421.

³⁶ Burns 2002. 143–144. Augustinus a donatisták elleni vitájában éppen ezt a gondolatot illeti kritikával, mikor megkérdezi: mi történik, ha egy olyan püspök keresztel, aki bűnös, de ezt sikerült eltitkolnia? (Aug. *Contra litteras Petilianii* 1.2.3)

³⁷ Burns 2002. 143.

³⁸ Bévenot 1954. 32.

³⁹ Aug. *De baptismo* 5.25.36.

⁴⁰ Brent 2010. 324–326. Vö. Hübner 1962.

szakítást az africai és a római egyház között, ami elsősorban a beszennyeződés-gondolatnak lett volna köszönhető.⁴¹

Egy másik elképzelés, amely az egyén és közösség viszonyát érintette, Cyprianus látásmódjának egyik leglényegesebb pontjába enged betekintést. Arról az elvről van szó, amelynek nemcsak a kitalálása fűződik a karthágói püspök nevéhez, hanem pontos – és egészen máig ebben a formában használt – megfogalmazása is: „Az Egyházon kívül nincs üdvösség.”⁴² A teológiatörténetben komoly vitákat kiváltó gondolat mélyen gyökerezik abban az egyházképben, amelyet már Tertullianus is megfogalmazott, és tulajdonképpen az egész africai kereszténység sajátja volt: a zárt, „exkluzív” jelleg, amely csak a tisztákat és igazakat engedi be az egyházba, és ezáltal az üdvösséghez is csak számukra nyílik lehetőség.⁴³ Ebből persze egyenesen következik a bűnösök kizárása, és hogy nem részesedhetnek a kegyelemben, és nem szolgálhatnak ki érvényes szentségeket. Egyetlen egyház létezhet csak, ahogyan azt Cyprianus minden újrakeresztelési levélben is hangsúlyozza, de külön értekezésben is kifejti: ez talán leghíresebbé vált műve, a *De Ecclesiae unitate*, amelyet eredetileg a novatianisták ellen írt, de a későbbi események fényében újrafogalmazta, két szövegváltozatot hozva létre.⁴⁴ Visszatérve azonban az újrakeresztelési levelekre, ezekben figyelemre méltó módon részletezi is, hogy az eretneknek miért nem részesülhetnek az egyház sajátját képező szentségekből: mivel ezeket a kegyelmi ajándékokat Isten adja a Szentlélek kiárasztása révén, csak azok szolgálhatják ki őket érvényesen, akik körében ott van a Szentlélek – ez pedig értelemszerűen csak a katolikus egyházra lehet igaz. Akik azt elhagyják, azok Istentől is elfordulnak.⁴⁵ A megállapítás azonban a bukott püspökökre is vonatkozik: „a felajánlás nem lehet szentesítve ott, ahol nincs jelen a Szentlélek;”⁴⁶ „Hogyan könyöröghetne az Úrhoz, aki korábban Krisztust és Krisztus egyházát is megtagadta?”⁴⁷ A bukott püspököknek személyes vétkeiken túl azért is érvénytelen tehát a tevékenysége, mert ezek miatt egyáltalán nem is tartoznak az egyházba, a keresztények közösségébe. Természetesen vissza lehet őket fogadni, ha bűnbánatot gyakorolnak, de ekkor is csak mint egyszerű hívőket, akik semmilyen külön szerepet nem tölthetnek be; addig azonban úgy kell tekinteni rájuk, mint akik saját magukat ítélték el.⁴⁸ Mindezen megállapításokat figyelembe véve elmondható, hogy Cyprianus szempontjából a bukott és az eretnek püspököknek az egyház közösségéhez való viszonya gyakorlatilag azonos volt. Ennek konkrét bizonyítékát szolgáltatja a *De Ecclesiae unitate* 19. fejezete: itt a szerző összehasonlítja a két csoportot, és legfeljebb fokozatbeli különbséget állapít meg, amennyiben kifejti, hogy az eretnekség súlyosabb bűn, mint a hittagadás, mert a bűnös személy nemcsak önmagában szakadt ki az egyházból, de bűnbánat helyett szándékosan harcol is ellene, illetve

⁴¹ A feltételezést alátámasztja, hogy fél évszázaddal később ez a szakadás valóban létrejött: a donatisták éppen Cyprianus itt tárgyalt gondolatára hivatkoztak, mikor elszakadtak az általuk bűnösnek vélt katolikusoktól, és nem fogadták el az őket támogató császári hatalmat sem. Mozgalmuk gyors elterjedése rámutat az africai egyház sajátosságaira, amelyek már a kezdetektől jellemzőek voltak rá, és megkülönböztették a többi vidék kereszténységétől; Cyprianus és Stephanus ellentéte éppúgy jelzője ennek a folyamatnak, mint a donatizmus, vagy korábban Tertullianus munkássága. Cyprianusnak a konfliktusban játszott ellentmondásos szerepéről bővebben lásd: Placher 1983. 113–114.

⁴² *Ep.* 73.21.: „Salus extra Ecclesiam non est.”

⁴³ Cyprianus egyházfelfogásával kapcsolatban lásd: Halliburton 1972.; Wickert 1967.

⁴⁴ Lásd: pl. Bobertz 1990. 107–111.; Bévenot 1954. 68–72.

⁴⁵ *Ep.* 69.10; 70.1.

⁴⁶ *Ep.* 65.4.

⁴⁷ *Ep.* 65.5.

⁴⁸ *Ep.* 69.4 „sponte de ecclesia profugus, haeretica praesumptione <a semet ipso damnatus>.” Vö. *De lapsis* 9.

másokat is igyekszik a maga pártjára vonni. Azonban a 65. és 67. levélben szereplő hittagadó püspökökre pont ezek a különbségek nem teljesen vonatkozathatóak, hiszen ők nem voltak hajlandók a kiszabott bünbánatra, és a gyülekezetet, sőt kollégáikat is igyekeztek álláspontjukról meggyőzni – még akkor is, ha a helyükre már másik embert választottak.

Ez a kérdéskör hozzájárulhat annak a problémának a tisztázásához is, amit már többen felvetettek Cyprianusszal, illetve az egész korai egyházzal kapcsolatban: mit értettek pontosan a skizma (*schisma*) és az eretnokség (*haeresis*) fogalmak alatt? Sokáig úgy tartották, hogy a kettő különbsége elsősorban arra utal, hogy a skizma egyházfegyelmi, az egyházi hierarchiára vonatkozó meghasonlást jelent, míg az eretnokség dogmatikai ellentétet. Később a kutatás annyit finomított a megállapításon, hogy a második-harmadik században még nem volt határozottan elkülönítve a kettő, de a negyedik század végére (Augustinus és Caesareai Basilius idejére) már megtörtént az elválasztásuk. Cyprianusnak a folyamatban játszott szerepével kapcsolatban megoszlanak a vélemények: nem tudni biztosan, hogy a mai értelemez hasonlóan használta-e a két szót, vagy inkább közelítette a jelentésüket egymáshoz, felcserélhetővé téve őket?⁴⁹

Annyi bizonyosnak látszik, hogy elődje a latin nyelvű keresztény irodalomban, Tertullianus, nem alkotott pontos definíciót: számára a *haeresis* valami olyan elhajlást jelentett, amely mind a gyakorlatban (egyházfegyelmi kérdésekben), mind a hittételek tekintetében eltért az igaz tanítástól. A *schisma* szót ennél jóval ritkábban használta, és nem is határozta meg a fogalmat, csak azt tette egyértelművé, hogy valamiképpen különbözik a másiktól.⁵⁰ Cyprianus is jóval gyakrabban használja a *haeresis*-t, emellett úgy tűnik, hogy bizonyos mértékben elválaszthatatlannak tartotta a kettőt: véleménye szerint az egyházon belüli szakadás szükségszerűen hitbeli kérdésekben is különbséget okoz, és viszont: a doktrinális eltérések fegyelmi problémákhoz is vezetnek. Tehát a *schisma* és a *haeresis* nem annyira két külön fogalomkört jelentett a számára, legfeljebb egyik a másik súlyosabb változatának számított.⁵¹

A vizsgált két levélcsoport szempontjából a kérdés azért figyelemre méltó, mert a korábban taglalt hasonlóságok ellenére Cyprianus mind a *schisma*, mind a *haeresis* kifejezést csak az újrakezesztelési levelekben használja. Pedig ha az egyházfegyelmi kérdések és a dogmatikai különbségek fogalmi megkülönböztetéséből indulunk ki, a 65., de leginkább a 67. levélben vázolt események kimerítik a skizma fogalmát: hiszen ugyanarra a püspöki tisztségre két jelentkező is volt, akik közül mindkettő csak a saját kinevezését tekintette érvényesnek, és a kérdésben a püspöki kar is megosztott. Pusztán a kérdéses szó hiányából messzemenő következtetéseket persze nem célszerű levonni, annyi viszont talán megállapítható, hogy a két fogalom használatát itt is elsősorban doktrinális és egyházfegyelmi különbségek együttes megjelenése váltotta ki, és amennyiben ez nem történt meg, Cyprianus sem a *schisma*, sem a *haeresis* említését nem látta indokoltnak: a kettő az ő szemében valóban szorosabban összetartozott, mint a mai felfogás szerint.

Összességében nézve tehát Cyprianusnak a bukott és az eretnek püspökökről mondott véleményei a következő hasonlóságokat mutatják: jogtalanul követelik maguknak a papi tisztséget (Kóré, Dáthán és Abirám példája); személyes bűneik miatt érvénytelenek az általuk kiszolgáltattott szentségek („ex opere operantis”); kívül rekesztették magukat az egyházon („extra Ecclesiam

⁴⁹ Dunn 2004. 552.

⁵⁰ Dunn 2004. 554–557.

⁵¹ Dunn 2004. 573.

nulla salus”); a tiszttségükre való alkalmatlanságukat mind korábban élt, mind kortárs püspökök és zsinatok kimondták; végül bűneikkel beszennyezik a követőiket is, ezért el kell különülni tőlük. Ha ezeket áttekintjük, megállapítható, hogy a hasonlóság meglehetősen nagyfokú, hiszen mindkét levélcsoport esetén a fenti gondolatok alkotják az érvelés gerincét. Mivel pedig a keresztényüldözés és a bukottak problematikája megelőzte az eretnekkeresztiségi vitát, talán nem joggal feltételezni, hogy az eretnek püspökökkel szemben felhozott vádak jelentős részben a bukottak ellen mondottakon alapulnak. Tehát a keresztiség szentségével kapcsolatos teológiai viták, amelyek végigkísérték a kereszténység korai történetét, hatásaikban pedig még tovább mutattak,⁵² végső soron a keresztényüldözések során elbukott püspökök okozta gyakorlati problémákból eredtek.

IRODALOM

Szövegkiadások:

- Augustinus, A.: *Psalmus contra partem Donati, Contra epistulam Parmeniani, De baptismo*, Bécs, 1908. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum Vol. 51. (M. Petschenig).
 Augustinus, A.: *Contra litteras Petilian, Epistula ad catholicos de secta Donatistarum, Contra Cresconium grammaticum et Donatistam*, Bécs, 1909. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum Vol. 52. (M. Petschenig).
 Cyprianus, Th. C.: *Correspondance*, Paris, 1961-62, Le Chanoine Bayard.
 Cyprianus, Th. C.: *Szent Cyprianus művei*. ford. Vanyó László. Budapest, 1999, Szent István Társulat.

Szakirodalom:

- ADAMIK T.: *Római irodalom a késő császárkorban*. Budapest, 1996, Seneca.
 ADRIÁNYI G.: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Budapest, 2001, Szent István Társulat.
 ALBRECHT, M. v.: *A római irodalom története. II.* Ford. Tar Ibolya. Budapest, 2004, Balassi Kiadó.
 BENSON, E. W.: *Cyprian: His Life, His Time, His Work*. London, 1897, Macmillan.
 BÉVENOT, M.: “Primatus Petro datur.” St. Cyprian on the Papacy. *The Journal of Theological Studies* 5 (1954) 19–35.
 BÉVENOT, M.: “Hi Qui Sacrificaverunt.” A Significant Variant in St. Cyprian’s De Unitate. *The Journal of Theological Studies* 5 (1954) 68–72.
 BÉVENOT, M.: Sacerdos as Understood by Cyprian. *Journal of Theological Studies* 30 (1979) 413–429.
 BÉVENOT, M.: Pari Consortio Praediti et Honoris et Potestatis (De unitate, 4). *The Longevity of a Cyprianic Phrase. Studia Patristica* 15 (1984) 209–211.
 BOBERTZ, C. A.: The Historical Context of Cyprian’s De Unitate. *Journal of Theological Studies* 41 (1990) 1. 107–111.
 BRENT, A.: Cyprian’s Reconstruction of the Martyr Tradition. *The Journal of Ecclesiastical History* 53 (2002) 2. 241–268.
 BRENT, A.: *Cyprian and Roman Carthage*. Cambridge, 2010, Cambridge University Press.
 BURNS, J. P.: *Cyprian the Bishop*. London, New York, 2002, Routledge.
 CHADWICK, H.: *A korai egyház*. Budapest, 2003, Osiris Kiadó.
 DUGMORE, C. W.: Sacrament and Sacrifice in the Early Fathers. *The Journal of Ecclesiastical History* 2 (1951) 24–37.
 DUNN, G. D.: Clement of Rome and the Question of Roman Primacy in the Early African Tradition. *Augustinianum* 43 (2003) 1. 5–24.

⁵² Mint láttuk, a kérdés a középkori skolasztikusokat is foglalkoztatta, de az újrakeresztelési vita a reformáció során ismét felbukkant, és nemcsak az anabaptista mozgalomban, de a lutheri irányzat követői között is.

- DUNN, G. D.: Heresy and Schism According to Cyprian of Carthage. *Journal of Theological Studies* 55 (2004) 551–574.
- FAULKNER, J. A.: *Cyprian the Churchman*. New York, 1921, Jennings And Graham.
- FREND, W. H. C.: Donatismus. In Dassmann, E. (szerk.): *Reallexikon für Antike und Christentum*. (4. köt.) Bonn, 1959, Hiersemann 128–147.
- FREND, W. H. C.: *Donatist Church, A Movement of Protest in Roman North Africa*. Oxford, 1985, Oxford University Press.
- GONZÁLEZ, J. L.: Donatism. In González, J. L. (szerk.): *Essential Theological Terms*. Louisville, 2005, Westminster John Knox Press 47–48.
- HALLIBURTON, R. J.: Some reflexions on St. Cyprian's Doctrine of the Church. *Studia Patristica* 11 (1972) 192–198.
- HÜBNER, S.: Kirchenbusse und Exkommunikation bei Cyprian. *Zeitschrift für Katholische Theologie* 84 (1962) 49–84 & 171–215.
- PLACHER, W. C.: *A History of Christian Theology: an Introduction*. Louisville, 1983, Westminster John Knox Press.
- RAVEN, S.: *Rome in Africa*. London, 1993, Routledge.
- SHUVE, K.: Cyprian of Carthage's Writings from the Rebaptism Controversy: Two Revisionary Proposals Reconsidered. *The Journal of Theological Studies* 61 (2010) 627–643.
- SPEIGL, J.: Cyprian über das iudicium Dei bei der Bischofseinsetzung. *Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte* 69 (1974) 30–45.
- VANYÓ L.: *Szent Cyprianus művei, Bevezetés*. Budapest, 1999, Szent István Társulat.
- VIDMAR, J.: *The Catholic Church through the Ages: a History*. New Jersey, 2005, Paulist Press.
- WICKERT, U.: Zum Kirchenbegriff Cyprians. *Theologische Litteraturzeitung* 92 (1967) 257–260.
- ZELL, R. L.: The Priesthood of Christ in Tertullian and St. Cyprian. *Studia Patristica* 11 (1972). 282–288.

ÁDÁM ÁGOSTON SZABÓ

*The Aftermath of the Christian Persecutions:
Lapsed and Heretic Bishops in the Works of St. Cyprian*

The purpose of this treatise is to search similarities and differences, which appear in the works of the famous 3rd century Carthagian bishop, written in adverse his lapsed and heretic “colleagues.” The former ones are primarily the objects of the De Lapsis and the 65. and 67. epistles, while the latter ones appear in the De Ecclesiae Unitate and in many epistles. Their comparative analysis is motivated by the fact that the author's purpose in both cases is to prove that these ecclesiastic leaders became inconvenient to their office and as a reason of this to do their job substantially. Causes mentioned by Cyprian are the followings: they call wrongfully for the right of making sacrifice; their sacraments are invalid because of their sins; they are separated from the Church; their inaptness is proclaimed by both contemporary and former bishops and synods; and finally, they contaminate their followers, so it is necessary to be separated from them. These arguments are solely in use about both groups, so it can be supposed that the lapsed and heretic bishops in Cyprian's opinion were not sharply different from each other, therefore he might have used the same thoughts about the former group to apply them to the latter one as well.